

संवित् स्वाध्याय सुमन

संवित् साधनायन
अर्बुदाचल

संवित्

खाद्याय सुगंगा

श्री गुरुपूर्णिमा आदि विशेष पर्व
में प्रयुक्त प्रस्थानत्रय-पाठ-साहित्य

संवित् साधनायन
सन्तसरोवर, आबू पर्वत - 307501

प्रकाशकः
संवित् साधनायन
सन्तसरोवर, आबू पर्वत - 307 501

प्रायोजकः
श्री जगदीशनारायण पुरोहित व डॉ. गोविन्दनारायण पुरोहित,
जोधपुर

© प्रकाशक

चतुर्थ संस्करण : महाशिवरात्री, 2012

मूल्य : ₹ 40/-

टाईप सेटिंग :
हितेश शाह, फोन : 97128 24296

मुद्रकः
विपुल प्रिन्टर्स, अहमदाबाद
फोन : 2562 2462

विषयानुक्रमणिका

1	प्रकाशकीय	1
2	परब्रह्म प्रातः स्मरणस्तोत्रम्	5
3	शान्तिमन्त्राणि	6
4	श्रीदक्षिणामूर्ति स्तोत्रम्	9
5	ईशावास्योपनिषद्	12
6	शिक्षावल्ली	15
7	रुद्रहृदयोपनिषद्	17
8	श्री दक्षिणामूर्ति-रहसस्योपनिषद्	23
9	कैवल्योपनिषद्	28
10	ब्रह्मसूत्राणि	32
11	श्रीमद्भगवद्गीता (15वां अध्याय)	36
12	सम्बन्ध-भाष्य	40
13	श्रीमद्भगवद्गीता शांकरभाष्य	42
14	ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम्	46
15	उपदेशपञ्चकम्	50
16	श्री वेदव्यास स्तुतिः	52
17	गुरुस्तुतिः	53
18	श्री गुरुसपर्या स्तुतिः	54
19	श्री गुरुपादुकापञ्चकम्	56
20	श्री गुरुपादुकास्तोत्रम्	58

समर्पणम्

प्रो. हरनारायणजी पुरोहित, गव्जी सा
पुत्र स्व. श्री चुनीलालजी पुरोहित

जन्म :

अश्विनी (शरत्) पूर्णिमा,

संवत् 1975

19 अक्टूबर, 1918

निर्वाण :

आषाढ़ कृष्णा चतुर्थी,

संवत् 2048

1 जुलाई, 1991

इस प्रकाशन का प्रायोजन सूर्यनगरी के
श्री जगदीशनारायण पुरोहित व डॉ. गोविन्दनारायण पुरोहित
अपने पिता स्व. श्री हरनारायणजी पुरोहित
की पुण्य स्मृति में कर रहे हैं।

प्रकाशकीय

हमने 'स्वाध्याय सुमन' का प्रथम संस्करण सन् 1982 में प्रकाशित किया था। उसके आमुख में पूज्यश्रीने उस पुस्तिका का परिचय इस प्रकार दिया था —

“भगवान् भाष्यकार श्रीशंकर भगवत्पाद ने वर्तमान युग के अन्दर वैदिक धर्म की पुनः प्रतिष्ठा करते हुए प्रस्थान-त्रयी को आधारभूत शास्त्र माना है। तब से ब्रह्मसूत्र, उपनिषद् और भगवद्गीता इन तीन प्रस्थानों को सुविधानुसार, चाहे अल्प मात्रा में क्यों न हो, नित्य स्वाध्याय में समाविष्ट करने की परम्परा चली आ रही है। प्रस्थान ग्रन्थों के अतिरिक्त, आचार्य प्रवरों के द्वारा प्रणीत प्रकरण ग्रन्थ भी उपादेय होते हैं। वेद के षडंग, स्मृति शास्त्र तथा दर्शन ग्रन्थों को लेकर स्वाध्याय-साहित्य विपुल विस्तार व वैचित्र्य से संमृद्ध है। साधक अपनी रुचि व आवश्यकता के अनुसार श्रुति, स्मृति, पुराण, इतिहास, काव्य, प्रकरण ग्रन्थ, स्तोत्र, सन्तवाणी आदि में से अपनी स्वाध्याय-सामग्री का चयन करें।

इस साहित्य वर्ण के अद्भुत अनन्त विस्तार से चुने हुए किञ्चित् सुमनों का गुच्छ 'स्वाध्याय सुमन' के नाम से समर्पित है, जिससे साधकों की स्वाध्याय-साधना का श्रीगणेश हो तथा गुरुपूर्णिमा आदि विशेष पर्वों में विधेय शास्त्रपाठ की संक्षिप्त सामग्री उपलब्ध हो। इसी दृष्टि से संवित् साधनायन ने 'गुरु तत्त्व' और 'उपनिषद्-आलोक' इन दो पुस्तिकाओं का प्रकाशन किया था जो कि अब उपलब्ध नहीं हैं। उन्हीं के विवृद्ध व परिष्कृत संस्करण रूप से 'स्वाध्याय सुमन' को पुष्टि होता देख कर संवित् साधकों को अवश्य ही प्रसन्नता होगी।"

उपर्युक्त स्वाध्याय साहित्य संकलन की विस्तार-परिष्कार-प्रक्रिया सन् 1992 एवं सन् 2009 के संस्करणों के द्वारा होती हुई आज इस चतुर्थ संस्करण के रूप में प्रस्तुत हुई है। पूर्व संस्करण में से कुछ स्तोत्रों को यहाँ इसलिये छोड़ दिया, क्योंकि उनको 'स्तोत्र संग्रह-परिशिष्ट' पुस्तिका में प्रकाशित करने का विचार है। इनकी जगह पर कुछ नये साहित्य का समावेश इस संस्करण में किया गया है - जैसे, प्रस्थानत्रय का भाष्यांश, जिसे श्रीशंकर जयन्ती आदि उत्सवों में अनिवार्य रूप से साधक प्रयोग में लाते हैं।

हमें हर्ष है कि, पूज्यश्री के शब्दों में : “स्वाध्याय साहित्य वन के उद्घृत अनन्त विस्तार के चुने हुये किंचित् सुमनों का गुच्छ” — अब परिष्कृत होकर सुमनों की वाटिका बन रही है और उसके मध्य में साधक अपनी साधना-अनुसंधान से प्रज्ज्वलित ज्ञानदीप को स्थापित कर (मुखपृष्ठ चित्रवत्) जीवन को शोभायमान कर सकेंगे — ऐसी हमारी आशा है ।

इस प्रकाशन कार्य के मुद्रण कार्य में शोधन आदि परिश्रम से, तथा प्रयोजन आदि उदार सेवा से, सहयोग देनेवाले सभी संवित्‌साधकों का हम हृदय से आभारी हैं ।

प्रकाशक

संवित् स्वाध्याय सुमन

परब्रह्म प्रातः स्मरणस्तोत्रम्

प्रातः स्मरामि हृदि संस्फुरदात्मतत्त्वं
 सच्चित्सुखं परमहंसगर्ति तुरीयम् ।
 यत्स्वप्नजागरसुषुप्तमवैति नित्यं
 तद्ब्रह्म निष्कलमहं न च भूतसङ्घः ॥1॥

प्रातर्भजामि मनसो वचसामगम्यं
 वाचो विभान्ति निखिला यदनुग्रहेण ।
 यन्नेतिनेतिवचनैर्निगमा अवोचुः
 तं देव देवमजमच्युतमाहुरग्र्यम् ॥2॥

प्रातर्नमामि तमसः परमकर्कवर्णं
 पूर्णं सनातनपदं पुरुषोत्तमाख्यम्
 यस्मिन्निदं जगदशेषमशेषमूर्तौ
 रज्ज्वां भुजङ्गम इव प्रतिभासितं वै ॥3॥

श्लोकत्रयमिदं पुण्यं लोकत्रयविभूषणम् ।
 प्रातः काले पठेद्यस्तु स गच्छेत्परमं पदम् ॥4॥

शान्तिमन्त्राणि

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥1॥

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥2॥

ॐ यश्छन्दसां ऋषभो विश्वरूपः छन्दोभ्यो-ध्यमृतात् संबभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुतम् । ब्रह्मणः कोशोसि । मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥3॥

ॐ अहं वृक्षस्य रेरिव । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविण्ँसुवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशंकोर्वेदानुवचनम् । ॐ शान्तिः

शान्तिः शान्तिः ॥4॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य
पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः
॥5॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि, वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो
बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि, सर्वं ब्रह्मोपनिषदं, माहं ब्रह्म
निराकुर्या, मा मा ब्रह्म निराकरो – दनिराकरणम् –
स्त्वनिरा-करणं मे अस्तु, तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु
धर्मास्ते मयि सन्तु, ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥6॥

ॐ वाङ् में मनसि प्रतिष्ठिता, मनो मे वाचि प्रतिष्ठितम्
आविरावीर्म एधि, वेदस्य म आणीस्थः, श्रुतं मे मा
प्रहासीरनेनाधीते- नाहोरात्रान्-संदधामि, ऋतं वदिष्यामि,
सत्यं वदिष्यामि, तन्मामवतु, तद्वक्तारमवतु, अवतु माम्
अवतु वक्तार-मवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः
॥7॥

ॐ भद्रं नो अपिवातय मनः । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥8॥

ॐ भद्रङ्गर्णेभिः श्रृणुयाम देवा, भद्रं पश्येमाक्षभिर्
यजत्राः । स्थिरैरङ्गै-स्तुष्टुवाँ-सस्तनूभिर् व्यशेम देवहितं
यदायुः । स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः पूषा
विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्ताक्षर्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो
बृहस्पतिर्दधातु । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥9॥

ॐ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व, योवै वेदांश्च प्रहिणोति
तस्मै । तं ह देव-मात्म-बुद्धि-प्रकाशं मुमुक्षुवै शरणमहं
प्रपद्ये । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥10॥

शंकर शंकराचार्य केशवं बादरायणम् ।

सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥

ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने ।

व्योमवदव्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥

श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्

ॐ विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतम्
 पश्यन्नात्मनि मायया बहिरिवोद्भूतं यथा निद्रया
 यः साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्यम्
 तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥1॥

बीजस्यान्तरिवाङ् कुरो जगदिदं प्राङ् निर्विकल्पं पुनर्
 मायाकल्पितदेशकालकलनावैचित्र्यचित्रीकृतम् ।
 मायावीव विजृम्भयत्यपि महायोगीव यः स्वेच्छ्या
 तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥2॥

यस्यैव स्फुरणं सदात्मकमसत्कल्पार्थकं भासते
 साक्षात्तत्त्वमसीति वेदवचसा यो बोधयत्याश्रितान् ।
 यत्साक्षात्करणाद्वेन पुनरावृत्तिर्भवाम्भौनिधौ
 तस्मै श्री गुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥3॥

नानाछिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं
 ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पन्दते ।
 जानामीति तमेवभान्तमनुभात्येतत्समस्तञ्जगत्
 तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥4॥

देहम्प्राणमपीन्द्रियाण्यपि चलां बुद्धिं च शून्यं विदुः
स्त्रीबालान्धजडोपमास्त्वहमिति भ्रान्ता भृशं वादिनः ।
मायाशक्तिविलासकल्पितमहाव्यामोहसंहारिणे
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥5॥

राहुग्रस्तदिवाकरेन्दुसदृशो मायासमाच्छादनात्
सन्मात्रः करणोपसंहरणतो योऽभूत्सुषुप्तः पुमान् ।
प्रागस्वाप्समिति प्रबोधसमये यः प्रत्यभिज्ञायते
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥6॥

बाल्यादिष्वपि जाग्रदादिषु तथा सर्वास्ववस्थास्वपि
व्यावृत्तास्वनुवर्तमानमहमित्यन्तः स्फुरन्तं सदा ।
स्वात्मानं प्रकटीकरोति भजतां यो मुद्रया भद्रया
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥7॥

विश्वम्पश्यति कार्यकारणतया स्वस्वामिसम्बन्धतः
शिष्याचार्यतया तथैव पितृपुत्राद्यात्मना भेदतः ।
स्वजे जाग्रति वा य एष पुरुषो मायापरिभ्रामितः
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥8॥

भूरम्भांस्यनलोऽनिलोम्बरमहर्नथो हिमांशुः पुमान्
इत्याभातिचराचरात्मकमिदं यस्यैव मूर्त्यष्टकम् ।
नान्यत्किञ्चन विद्यते विमृशतां यस्मात्परस्माद्विभोः
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥9॥

सर्वात्मत्वमिति स्फुटीकृतमिदं यस्मादमुर्ष्मस्तवे
तेनास्य श्रवणात्थार्थमननादध्यानाच्च संकीर्तनात् ।
सर्वात्मत्वमहाविभूतिसहितं स्यादीश्वरत्वं स्वतः
सिद्धयेत्तपुनरष्टधा परिणतं चैश्वर्यमव्याहतम् ॥10॥

(श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यविरचितम् ।)

ईशावास्योपनिषद्

ॐ पूर्णमद् इति शान्तिः ॥

ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥1॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत ऽसमाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥2॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।

ता ऽस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥3॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनददेवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।

तद्वावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥4॥

तदेजति तन्नैजति तददूरे तद्वन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥5॥

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥6॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥7॥

स पर्यागाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविर ॐ शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्यथातथ्यतोऽर्थान्
व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥8॥

अन्धंतमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्याया ॐ रताः ॥9॥

अन्यदेवाहुरविद्यया अन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥10॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभय ॐ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥11॥

अन्धंतमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्या ॐ रताः ॥12॥

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥13॥

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभय ॐ सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥14॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्तं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माये दृष्टये ॥15॥

पूषनेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्स्मूह ।

तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि

योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥16॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्त ऽ शरीरम् ।

ॐ क्रतो स्मर कृत ऽ स्मर क्रतो स्मर कृत ऽ स्मर ॥17॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां त नम उक्ति विधेम ॥18॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

तैत्तिरीयोपनिषद्
शिक्षावल्ली

ॐ शं नो मित्र इति शान्तिः ।

ॐ वेदमनूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद ।
धर्मं चर । स्वाध्यायान् मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहत्य
प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत् सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् ।
धर्मान्नप्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न
प्रमदितव्यम् । स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥1॥

देव-पितृ-कार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव ।
पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्-
यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि ।
यान्-यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥2॥

नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयाँसो ब्राह्मणाः । तेषां
त्वयासने न प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धयादेयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् ।
श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् ।
अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्
॥3॥

ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा

धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेन् । तथा तत्र वर्तेथाः ॥
 अथाभ्याख्यातेषु ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ता ।
 अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेन् । तथा तेषु
 वर्तेथाः । एषः आदेशः । एषः उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् ।
 एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥4॥

ॐ शं नो मित्र इति शान्तिः ॥

रुद्रहृदयोपनिषद्

प्रणम्य शिरसा पादौ शुको व्यासमुवाच ह ।
को देवः सर्ववेदेषु कस्मिन्देवाश्च सर्वशः ॥1॥

कस्य शुश्रूषणान्तित्यं प्रीता देवा भवन्ति मे ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच पिता शुकम् ॥2॥

सर्वदेवात्मको रुद्रः सर्वे देवाः शिवात्मकाः ।
रुद्रस्य दक्षिणे पार्श्वे रविर्ब्रह्मा त्रयोग्नयः ॥3॥

वामपार्श्वे उमा देवी विष्णुः सोमोऽपि ते त्रयः ।
या उमा सा स्वयं विष्णुर्यो विष्णुः स हि चन्द्रमाः ॥4॥

ये नमस्यन्ति गोविन्दं ते नमस्यन्ति शङ्करम् ।
येऽर्चयन्ति हरिं भक्तया तेऽर्चयन्ति वृषध्वजम् ॥5॥

ये द्विषन्ति विरूपाक्षं ते द्विषन्ति जनार्दनम् ।
ये रुद्रं नाभिजानन्ति ते न जानन्ति केशवम् ॥6॥

रुद्रात्प्रवर्तते बीजं बीजयोनिर्जनार्दनः ।
यो रुद्रः स स्वयं ब्रह्मा यो ब्रह्मा स हुताशनः ॥7॥

ब्रह्मविष्णुमयो रुद्र अग्नीषोमात्मकं जगत् ।
पुल्लिङ्गं सर्वमीशानं स्त्रीलिङ्गंभगवत्युमा ॥8॥

उमारुद्रात्मिकाः सर्वाः प्रजाः स्थावरजङ्गमाः ।

व्यक्तं सर्वमुमारूपमव्यक्तं तु महेश्वरम् ॥9॥

उमाशङ्करयोगो यः स योगो विष्णुरुच्यते ।

यस्तु तस्मै नमस्कारं कुर्याद्ब्रह्मक्षिसमन्वितः ॥10॥

आत्मानं परमात्मानमन्तरात्मानमेव च ।

ज्ञात्वा त्रिविधमात्मानं परमात्मानमाश्रयेत् ॥11॥

अन्तरात्मा भवेद् ब्रह्मा परमात्मा महेश्वरः ।

सर्वेषामेव भूतानां विष्णुरात्मा सनातनः ॥12॥

अस्य त्रैलोक्यवृक्षस्य भूमौ विटपशाखिनः ।

अग्रं मध्यं तथा मूलं विष्णुब्रह्ममहेश्वराः ॥13॥

कार्यं विष्णुः क्रिया ब्रह्मा कारणं तु महेश्वरः ।

प्रयोजनार्थं रुद्रेण मूर्तिरेका त्रिधा स्थिता ॥14॥

धर्मो रुद्रो जगद्विष्णुः सर्वज्ञानं पितामहः ।

श्रीरुद्र रुद्र रुद्रेति यस्तं ब्रूयाद्विचक्षणः ॥15॥

कीर्तनात्सर्वदेवस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

रुद्रो नर उमा नारी तस्मै तस्यै नमो नमः ॥16॥

रुद्रो ब्रह्मा उमा वाणी तस्मै तस्यै नमो नमः ।

रुद्रो विष्णुरुमा लक्ष्मीस्तरमै तस्यै नमो नमः ॥17॥

रुद्रः सूर्य उमा छाया तस्मै तस्यै नमो नमः ।

रुद्रः सोम उमा तारा तस्मै तस्यै नमो नमः ॥18॥

रुद्रो दिवा उमा रात्रिस्तस्मै तस्यै नमो नमः ।

रुद्रो यज्ञ उमा वेदिस्तस्मै तस्यै नमो नमः ॥19॥

रुद्रो वह्निरुमा स्वाहा तस्मै तस्यै नमो नमः ।

रुद्रो वेद उमा शास्त्र तस्मै तस्यै नमो नमः ॥20॥

रुद्रो वृक्ष उमा वल्ली तस्मै तस्यै नमो नमः ।

रुद्रो गन्ध उमा पुष्पं तस्मै तस्यै नमो नमः ॥21॥

रुद्रश्चार्थोक्षरः सोमा तस्मै तस्यै नमो नमः ।

रुद्रो लिङ्गमुमा पीठं तस्मै तस्यै नमो नमः ॥22॥

सर्वदेवात्मकं रुद्रं नमस्कुर्यात्पृथक् पृथक् ।

एभिर्मन्त्रदैरेवं नमस्यामीशपार्वतीम् ॥23॥

यत्र यत्र भवेत्सार्धमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ।

ब्रह्महा जलमध्ये तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥24॥

सर्वाधिष्ठानमद्बृन्दं परं ब्रह्म सनातनम् ।

सच्चिदानन्दरूपं तदवाङ्मनसगोचरम् ॥25॥

तस्मिन्सुविदिते सर्वं विज्ञातं स्यादिदं शुक ।

तदात्मकत्वात्सर्वस्य तस्माद्बिन्नं नहि क्वचित् ॥26॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये हि परा चैवापरा च ते ।

तत्रापरा तु विद्यैषा ऋग्वेदो यजुरेव च ॥27॥

सामवेदस्तथाथर्ववेदः शिक्षा मुनीश्वर ।

कल्पो व्याकरणं चैव निरुक्तं छन्द एव च ॥28॥

ज्योतिषं च यथा नात्मविषया अपि बुद्ध्यः ।

अथैषा परमा विद्या ययात्मा परमाक्षरम् ॥29॥

यत्तददश्यमग्राह्यमगोत्रं रूपवर्जितम् ।

अचक्षुः श्रोत्रमत्यर्थं तदपाणिपदं तथा ॥30॥

नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् ।

तद्भूतयोनिं यश्यन्ति धीरा आत्मानमात्मनि ॥31॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादत्रान्नरूपेण जायते जगदावलिः ॥32॥

सत्यवद्भाति तत्सर्वं रज्जुसर्पवदास्थितम् ।

तदेतदक्षरं सत्यं तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥33॥

ज्ञानेनैव हि संसारविनाशो नैव कर्मणा ।

श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं स्वगुरुं गच्छेद्यथाविधिः ॥34॥

गुरुस्तस्मै परां विद्यां दद्याद् ब्रह्मात्मबोधिनीम् ।

गुहायां निहितं साक्षादक्षरं वेद चेन्नरः ॥35॥

छित्त्वा॑ विद्या॒ महा॒ ग्रन्थि॑ शि॒ वं गच्छे॒ त्सना॒ तनम्॑ ।

तदेतद्मृतं॑ सत्यं॑ तद् बोद्धव्यं॑ मुमुक्षुभिः॑ ॥३६॥

धनुस्तारं॑ शरो॑ ह्यात्मा॑ ब्रह्म॑ तल्लमुच्यते॑ ।

अप्रमत्तेन॑ वेद्धव्यं॑ शरवत्तन्मयो॑ भवेत्॑ ॥३७॥

लक्ष्यं॑ सर्वगतं॑ चैव॑ शरः॑ सर्वगतो॑ मुखः॑ ।

वेद्धा॑ सर्वगतश्चैव॑ शिवलक्ष्यं॑ न॑ संशयः॑ ॥३८॥

न॑ तत्र॑ चन्द्रार्कवपुः॑ प्रकाशते॑ न॑ वह्निवाताः॑ सकला॑ देवताश्च॑ ।

स॑ एष॑ देवः॑ कृतभावभूतः॑ स्वयं॑ विशुद्धो॑ विरजः॑ प्रकाशते॑ ॥३९॥

द्वौ॑ सुपण्ठौ॑ शरीरे॑ स्मिञ्जीवेशाख्यौ॑ सह॑ स्थितौ॑ ।

तयोर्जीवः॑ फलं॑ भुड़के॑ कर्मणो॑ न॑ महेश्वरः॑ ॥४०॥

केवलं॑ साक्षिरूपेण॑ विना॑ भोगं॑ महेश्वरः॑ ।

प्रकाशते॑ स्वयं॑ भेदः॑ कल्पितो॑ मायया॑ तयोः॑ ॥४१॥

घटाकाशमठाकाशौ॑ यथाकाशप्रभेदतः॑ ।

कल्पितौ॑ परमौ॑ जीवशिवरूपेण॑ कल्पितौ॑ ॥४२॥

तत्त्वतश्च॑ शिवः॑ साक्षाच्चिवज्जीवश्च॑ स्वतः॑ सदा॑ ।

चिच्चिदाकारतो॑ भिन्ना॑ न॑ भिन्ना॑ चित्त्वहानितः॑ ॥४३॥

चितश्चेन्न॑ चिदाकारा॑ भिद्यते॑ जडरूपतः॑ ।

भिद्यते॑ चेज्जडो॑ भेदश्चिदेका॑ सर्वदा॑ खलु॑ ॥४४॥

तर्कतश्च प्रमाणाच्च चिदेकत्वव्यवस्थितेः ।

चिदेकत्वपरिज्ञाने न शोचति न मुहृति ।

अद्वैतं परमानन्दं शिवं याति तु केवलम् ॥45॥

अधिष्ठानं समस्तस्य जगतः सत्यचिद्घनम् ।

अहमस्मीति निश्चित्य वीतशोको भवेन्मुनिः ॥46॥

स्वशरीरे स्वयं ज्योतिः स्वरूप सर्वसाक्षिणम् ।

क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे माययावृताः ॥47॥

एव रूपपरिज्ञानं यस्यास्ति परयोगिनः ।

कुत्रचिद्गमनं नास्ति तस्य पूर्णस्वरूपिणः ॥48॥

आकाशमेकं सम्पूर्णं कुत्रचिन्नैव गच्छति ।

तद्वत्स्वात्मपरिज्ञानी कुत्रचिन्नैव गच्छति ॥49॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्मा यो वेद वै मुनिः ।

ब्रह्मैव भवति स्वस्थः सच्चिदानन्दमात्रकः ॥50॥

ॐ सह नाववतु ! सह सौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै ॥

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

(इति रुद्रहृदयोपनिषत् समाप्ता)

श्री दक्षिणामूर्ति - रहस्योपनिषद्

ॐ सहनाववतु .....इति शान्तिः

ॐ ब्रह्मावर्ते महाभाण्डीरवटमूले महासत्राय समेता
 महर्षयः शौनकादयस्ते ह समित्पाणयः तत्त्वजिज्ञासवो
 मार्कण्डेयं चिरजीविनं उपसमेत्य पप्रच्छुः केन त्वं
 चिरजीवसि, केन वानन्दं अनुभवसीति ।
 परमरहस्यशिवतत्त्वज्ञानेनेति स होवाच ॥1॥

किं तत् परमरहस्यशिवतत्त्वज्ञानम् । तत्र को देवः ।
 के मन्त्राः । को जपः । का मुद्रा । का निष्ठा । किं
 तज्ज्ञानसाधनम् । कः परिकरः को बलिः । कः कालः ।
 किं तत् स्थानमिति ॥2॥

स होवाच । येन दक्षिणामुखः शिवोपरोक्षीकृतो भवति
 तत् परमरहस्यशिवतत्त्वज्ञानम् । यः सर्वोपरमे काले सर्वान्
 आत्मन्युपसंहृत्य स्वात्मानन्दसुखे मोदते प्रकाशते वा स देवः ।
 अत्रैते मन्त्ररहस्यशलोका भवन्ति ॥3॥

मेधादक्षिणामूर्तिमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री छन्दः ।
 देवता दक्षिणास्यः । मन्त्रेणाङ्गन्यासः ।

ॐ आदौ नम उच्चार्य ततो भगवते पदम् ।
 दक्षिणेति पदं पश्चान्मूर्तये पदमुद्घरेत् ॥
 अस्मच्छब्दं चतुर्थ्यन्तं मेधां प्रज्ञां पदं वदेत् ।
 प्रउच्चार्य ततो वायुबीजं छ्ठं च ततः पठेत् ।
 अग्निजायां ततस्त्वेष चतुर्विंशाक्षरो मनुः ॥4॥

ध्यानम् !

स्फटिकरजतवर्ण मौकितकीमक्षमालां
 अमृतकलशविद्यां ज्ञानमुद्रां कराग्रे ।
 दधतमुरगकक्षं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं
 विघृतविविधभूषं दक्षिणामूर्तिमीडे ॥5॥

मन्त्रेणान्यासः ।

आदौवेदादिमुच्चार्य स्वराद्यं सविससर्गकम् ।
 पंचार्ण तत उद्धृत्य अन्तरं सविसर्गकम् ।
 अन्ते समुद्घरेत्तारं मनुरेष नवाक्षरः ॥6॥

मुद्रां भद्रार्थदात्रीं सपरशुहरिणं बाहुभिर्बाहुमेकम्
 जान्वासकं दधानो भुजगवरसमाबद्धकक्ष्यो वटाधः ।
 आसीनश्चन्द्रखण्ड-प्रतिघटितजटा-क्षीरगौरस्त्रिनेत्रो
 दध्यादाद्यः शुकाद्यैर्मुनिभिरभिवृतो भावशुद्धिं भवो नः ॥7॥

मन्त्रेण न्यासः । ब्रह्मर्षि न्यासः ।

तारं ब्रूं नम उच्चार्य मायां वाग्भवमेव च ।
दक्षिणापदमुच्चार्य ततः स्यान् मूर्तये पदम् ॥
ज्ञानं देहि पदं पश्चाद् वह्निजायां ततो न्यसेत् ।
मनुरष्टादशार्णोयं सर्वमन्त्रेषु गोपितः ॥8॥

भस्मव्यापांडुरांगः शशिशकलधरो ज्ञानमुद्राक्षमाला
वीणापुस्तैविराजत् करकमलधरो योमपट्टाभिरामः ।
व्याख्यापीठे निषणो मुनिवरनिकरैः स्तूयमानः प्रसन्नः ।
सव्यालः कृत्तिवासः सततमवतु नो दक्षिणामूर्तिरीशः ॥9॥

मन्त्रेणन्यासः ।

तारं परं रमाबीजं वदेत् साम्ब शिवाय च ।
तुभ्यं चानलजायां च मनुद्वादश वर्णकः ॥10॥

वीणां करैः पुस्तकमक्षमालां विभ्राणमभ्राभगलं वराद्यम् ।
फणीन्द्रकक्ष्यं मुनिभिः शुकाद्यैः सेव्यं वटाधः कृतनीडमीडे ॥11॥

विष्णुः क्रृषिः, अनुष्टुप् छन्दः, देवता दक्षिणास्यः ।

मन्त्रेणन्यासः ।

तारं नमो भगवते तुभ्यं वटपदं ततः ।
 मूलेति पदमुच्चार्य वासिने पदमुद्धरेत् ॥
 वागीशाय ततः पश्चान् महाज्ञानपदं ततः ।
 दायिने पदमुच्चार्य मायिने नम उद्धरेत् ।
 आनुष्टुभो मन्त्रराजः सर्वमन्त्रोत्तमोत्तमः ॥12॥

मुद्रापुस्तक वह्निगविलसद् बाहुं प्रसन्नाननम्
 मुक्ताहार विभूषणं शशिकलाभास्वत् किरीटोज्ज्वलम् ।
 अज्ञानापहमादिमादिमगिरामर्थं भवानीपतिम्
 न्यग्रोधान्तनिवासिनं परगुरुं ध्यायाम्यभीष्टाप्तये ॥13॥

मौनमुद्रा । सोहमिति यावदास्थितिः सानिष्ठा भवति ।
 तदभेदेन मन्त्रप्रेडनं ज्ञानसाधनम् । चित्ते तदेकतानता परिकरः
 । अंगचेष्टार्पणं बलिः । त्रीणि धामानि कालः । द्वादशान्तपदं
 स्थानमिति ॥14॥

ते ह पुनः श्रद्धानाः तं प्रत्यूचुः । कथं वास्योदयः ।
 किं स्वरूपम् । को वास्योपासक इति । स होवाच ॥15॥

वैराग्यतैलसंपूर्णे भक्तिवर्तिसमन्विते ।
 प्रबोधपूर्णपात्रे तु ज्ञाप्तिदीपं विलोकयेत् ॥16॥

मोहान्धकारे निःसारे उदेति स्वयमेव हि ।
वैराग्यमरणं कृत्वा ज्ञानं कृत्वा तु चित्रगुम् ॥17॥

गाढतामिस्त्रसंशान्त्यै गूढमर्थं निवेदयेत् ।
मोहभानुजसंक्रान्तं विवेकाख्यं मृकंडुजम् ॥18॥

तत्त्वाविचार पाशेन बद्धं द्वैतभयातुरम् ।
उज्जीवयन् निजानन्दे स्वस्वरूपेण संस्थितः ॥19॥

शेमुषी दक्षिणा प्रोक्ता सा यस्याभीक्षणे मुखम् ।
दक्षिणाभिमुखः प्रोक्तः शिवोसौ ब्रह्मवादिभिः ॥20॥

सर्गादिकाले भगवान् विरिञ्चिरुपास्यैनं सर्गसामर्थ्यमाप्य
तुतोष चित्ते वाञ्छितार्थाश्च लब्ध्वा धन्यः सोपास्योपासके
भवति धाता ॥21॥

य इमां परमरहस्यशिवतत्त्वविद्यामधीते स सर्वपापेभ्यो
मुक्तो भवति । य एवं वेद स कैवल्यमनुभवति इत्युपनिषत्
॥22॥

॥ ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥

कैवल्योपनिषद्

ॐ सह नाववतु इति शान्तिः ।

ॐ अथाश्वलायनो भगवन्तं परमेष्ठिनमुपसमेत्योवाच ।

अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदासद्गिः सेव्यमानां निगूढाम् ।

ययाऽचिरात् सर्वपापं व्यपोह्य परात् परं पुरुषं यातिविद्वान् ॥1॥

तस्मै स होवाच, पितामहश्च, श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवैहि ॥2॥

न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशः ।

परेण नाकं निहितं गुहायां, विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ॥3॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले, परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥4॥

विविक्तदेशे च सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरः शरीरः ।

अत्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि, निरुद्ध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य ॥5॥

हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं, विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् ।

अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं, शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् ॥6॥

तमादिमध्यान्तविहीनमेकं, विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ।

उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं, त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ।

ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं, समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ॥7॥

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः, सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।

स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥8॥

स एव सर्वं यद्भूतं, यच्च भव्यं सनातनम् ।

ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति, नान्यः पन्था विमुक्तये ॥9॥

सर्वभूतस्थमात्मानं, सर्वभूतानि चात्मनि ।

संपश्यन्नब्रह्मपरमं, याति नान्येनहेतुना ॥10॥

आत्मान-मरणिं कृत्वा, प्रणवं चोत्तरारणीम् ।

ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात् पापं दहति पण्डितः ॥11॥

स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ।

स्त्रयन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत् परितृप्तिमेति ॥12॥

स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितजीवलोके,
सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ॥13॥

पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् स एव जीवः स्वप्निति प्रबुद्धः ।

पुरत्रये क्रीड़ती यश्च जीवस्ततः सुजातं सकलं विचित्रम् ।

आधारमानंदमखंडबोधं यस्मिल्लयं याति पुरत्रयं च ॥14॥

एतस्मात् जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुज्योतिपरापश्च, पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥15॥

यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत् ।
 सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत् ॥16॥

जाग्रत् स्वप्नसुषुप्त्यादि प्रपञ्चं यत् प्रकाशते ।
 तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा, सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥17॥

त्रिषुधामसु यद् भोग्यं, भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।
 तेभ्यो विलक्षणः साक्षी, चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥18॥

मथ्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥19॥

॥ प्रथम खण्डः ॥

अणोरणीयानहमेव तद्वन्महानहं विश्वमहं विचित्रम् ।
 पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि ॥20॥

अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः पश्याम्यचक्षुः स श्रृणोम्यकर्णः ।
 अहं विजानामि विविक्तरूपो न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहम् ॥21॥

वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ।
 न पुण्यपापे मम नास्ति नाशो न जन्मदेहेन्द्रियबुद्धिरस्ति ॥22॥

न भूमिरापो न च वह्निरस्ति न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरं च ।
 एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ।
 समस्तसाक्षिं सदसद्विहीनं प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥23॥

यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति, स वायुपूतो भवति, स आत्मपूतो भवति, स सुरापानात्पूतो भवति, स ब्रह्महत्यायात् पूतो भवति, स सुवर्णस्तेयात् पूतो भवति, स कृत्याकृत्यात् पूतो भवति, तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवत्यत्याश्रमी सर्वदा सकृद्‌वा जपेत् । अनेन ज्ञानमाजोति संसारार्णवनाशनम् । तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं पदमश्नुते कैवल्यं पदमश्नुत इति ॥24॥

॥ द्वितीय खण्डः ॥१२॥

**सहनाववत्विति शान्तिः
इत्यथर्ववेदीया कैवल्योपनिषत्समाप्ता**

ब्रह्मसूत्राणि

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥1॥
 जन्माद्यस्य यतः ॥2॥
 शास्त्रयोनित्वात् ॥3॥
 तत्तु समन्वयात् ॥4॥
 ईक्षतेर्नशब्दम् ॥5॥
 गौणश्चेन्न आत्मशब्दात् ॥6॥
 तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥7॥
 हेयत्वावचनाच्च ॥8॥
 स्वाप्ययात् ॥9॥
 गतिसामान्यात् ॥10॥
 श्रुतत्वाच्च ॥11॥
 आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥12॥
 विकारशब्दान्तेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥13॥
 तद्देतुव्यपदेशाच्च ॥14॥
 मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥15॥
 नेतरोऽनुपपत्तेः ॥16॥
 भेदव्यपदेशाच्च ॥17॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥18॥
 अस्मिन्स्य च तद्योगं शास्ति ॥19॥
 अन्तस्तद्वर्मोपदेशात् ॥20॥
 भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥21॥
 आकाशस्तल्लङ्घात् ॥22॥
 अत एव प्राणः ॥23॥
 ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥24॥
 छन्दोऽभिधानान्तेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्
 तथा हि दर्शनम् ॥25॥
 भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥26॥
 उपदेशभेदान्तेति चेन्न उभयस्मिन्प्यविरोधात् ॥27॥
 प्राणस्तथानुगमात् ॥28॥
 न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेत् अध्यात्मसम्बन्धभूमा-
 ह्यस्मिन् ॥29॥
 शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥30॥
 जीवमुख्यप्राणलिङ्घान्तेति चेन्न उपासात्रैविद्यात् आश्रितत्वादिह
 तद्योगात् ॥31॥

इति वैयासिक्यां शारीरिकमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य
 ॥प्रथमः पादः ॥

संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥1॥
 मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥2॥
 आत्मा प्रकरणात् ॥3॥
 अविभागेन दृष्टत्वात् ॥4॥
 ब्राह्मण जैमिनिः उपन्यासादिभ्यः ॥5॥
 चित्तितन्मात्रेण तदात्मकत्वात् इति औडुलोमिः ॥6॥
 एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥7॥
 संकल्पादेव तु तच्छुतेः ॥8॥
 अत एव च अनन्याधिपतिः ॥9॥
 अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥10॥
 भावं जैमिनिः विकल्पामननात् ॥11॥
 द्वादशाहवद् उभयविधं बादरायणोऽतः ॥12॥
 तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥13॥
 भावे जाग्रद्वत् ॥14॥
 प्रदीपवदावेशः तथा हि दर्शयति ॥15॥
 स्वाप्यसंपत्योः अन्यतरापेक्षं आविष्कृतं हि ॥16॥
 जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणात् असंनिहितत्वाच्च ॥17॥
 प्रत्यक्षोपदेशात् इति चेन् - नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥18॥
 विकारवर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥19॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥20॥
भोग मात्र साम्यलिंगात् च ॥21॥
अनावृत्तिः शब्दात् अनावृत्तिः शब्दात् ॥22॥

इति वैयासिक्यां शारीरिकमीमांसायां ॥
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

श्रीमद्भगवद्गीता

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥1॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥2॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।

अश्वत्थमेनं सुविरुद्धमूल
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥3॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्नाता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं, प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥4॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसञ्चैर्-

गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥5॥

न तद्वासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

पद्मत्वा न निर्वर्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥6॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥7॥

शरीरं यदवप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥8॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥9॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुज्ञानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥10॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥11॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्ग्रासयते॑खिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥12॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुण्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥13॥
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥14॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टे
मत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥15॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो॑क्षर उच्यते ॥16॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥17॥

यस्मात्क्षरमतीतो॑हमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतो॑स्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥18॥

यो मामेवमसमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्वजति मां सर्वभावेन भारत ॥19॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥20॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगे
नाम पञ्च दशोऽद्यायः ॥15॥

सम्बन्ध-भाष्य

ईशा वास्य-मित्यादयो मन्त्राः कर्मस्व-विनियुक्ताः ।
 तेषा-मकर्म-शेषस्यात्मनो याथात्म्य-प्रकाशकत्वात् । याथात्म्यं
 चात्मनः शुद्धत्वा - पापविद्धत्वैकत्व - नित्यत्वा - शरीरत्व
 -सर्वगतत्वादि वक्ष्यमाणम् । तच्च कर्मणा विरुद्ध्येतेति युक्त
 एवैषां कर्मस्व-विनियोगः ।

न ह्येवं-लक्षण-मात्मनो याथात्म्य-मुत्पाद्यं विकार्य-
 माप्यं संस्कार्यं कर्तु-भोकृ-रूपं वा येन कर्मशेषता स्यात् ।
 सर्वासा - मुपनिषदा - मात्म - याथात्म्य - निरूपणेनैव
 उपक्षयात् । गीतानां मोक्षधर्माणां चैवं-परत्वात् । तस्मा -
 दात्मनो - ऽनेकत्व - कर्तुत्व भोक्तृत्वादि चाशुद्धत्व -
 पापविद्धत्वादि चोपादाय लोक - बुद्धि - सिद्धं कर्माणि
 विहितानि ।

यो हि कर्मफलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिना-दृष्टेन
 स्वर्गादिना च द्विजाति-रहं न काण-कुञ्जत्वा-द्यनधिकार-
 प्रयोजक-धर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोऽधि-क्रियते कर्मस्विति
 ह्यधिकार-विदो वदन्ति ।

तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो याथात्म्य-प्रकाशनेन
 आत्मविषयं स्वाभाविक-मज्ञानं निवर्तयन्तः शोक-मोहादि-
 संसार - धर्म - विच्छिन्नति - साधन - मात्मैकत्वादि -
 विज्ञान - मुत्पादयन्ति । इत्येव-मुक्ताधिकार्यभिधेय-सम्बन्ध
 -प्रयोजनान्-मन्त्रान्-संक्षेपतो व्याख्यास्यामः ।

श्री हरिः
 ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः
श्रीमद्भगवद्गीता

शांकरभाष्य

ॐ नारायणः परोऽव्यक्ता-दण्ड-मव्यक्त-सम्भवम् ।

अण्डस्यान्तस्-त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥

स भगवान् सृष्टा इदं जगत् तस्य च स्थितिं चिकीषुः
 मरीच्यादीन् अग्रे सृष्टा प्रजापतीन् प्रवृत्ति-लक्षणं धर्मं
 ग्राहयामास वेदोक्तम् ।

ततः अन्यान् च सनक-सनन्दनादीन् उत्पाद्य निवृत्ति-
 लक्षणं धर्मं ज्ञान-वैराग्य-लक्षणं ग्राहयामास । द्विविधो हि
 वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्ति - लक्षणो निवृत्ति-लक्षणः च ।

जगतः स्थिति-कारणं प्राणिनां साक्षात् अभ्युदय-
 निःश्रेयस-हेतुः यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैः वर्णिभिः आश्रमिभिः
 च श्रेयोऽर्थिभिः अनुष्ठीयमानः ।

दीर्घेण कालेन अनुष्ठातृणां कामोद्-भवाद् हीयमान-
 विवेक-विज्ञान-हेतुकेन अधर्मेण अभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने

च अधर्मे, जगतः स्थिरं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता
नारायणाख्यो विष्णुः भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं
देवक्यां वसुदेवाद् अंशेन कृष्णः किल संबभूव ।

ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद् वैदिको धर्मः
तदधीनत्वाद् वर्णाश्रम-भेदानाम् ।

स च भगवान् ज्ञानैशश्वर्य-शक्ति-बल-वीर्य-तेजोभिः
सदा संपन्नः त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं
वशीकृत्य अजः अव्ययो भूतानाम् ईश्वरो नित्य-शुद्ध-बुद्ध-
मुक्त-स्वभावः अपि सन् स्वमायया देहवान् इव जात इव च
लोकानुग्रहं कुर्वन् इव लक्ष्यते ।

स्व-प्रयोजना-भावे अपि भूतानु-जिघृक्षया वैदिकं हि
धर्म-द्वयम् अर्जुनाय शोक-मोह-महोदधौ निमग्नाय
उपदिदेश, गुणाधिकैः हि गृहीतः अनुष्ठीयमानः च धर्मः प्रचयं
गमिष्यति इति ।

तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान्
गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैः उपनिबबन्ध ।

तद् इदं गीताशास्त्रं समस्त-वेदार्थ-सार-संग्रह-भूतं
दुर्-विज्ञेयार्थम् ।

तदर्था-विष्करणाय अनेकैः विवृत - पद - पदार्थ - वाक्यार्थ-न्यायम् अपि अत्यन्त - विरुद्धा - नेकार्थत्वेन लौकिकेः गृह्यमाणम् उपलभ्य अहं विवेकतः अर्थ-निर्धारणार्थं संक्षेप्तो विवरणं करिष्यामि ।

तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्य अत्यन्तोपरम-लक्षणम् । तत् च सर्वकर्म-संन्यास-पूर्वकाद् आत्मज्ञान-निष्ठारूपाद् धर्माद् भवति ।

तथा इमम् एव गीतार्थधर्मम् उद्दिश्य भगवता एव उक्तम् ‘स हि धर्मः सुपर्यासो ब्रह्मणः पदवेदने’ इति अनुगीतासु ।

किं च अन्यदपि तत्रैव उक्तम् .....

‘नैव धर्मो न चाधर्मो न चैव हि शुभाशुभी ।
यः स्यादेकासने लीनस्-तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् ॥’

‘ज्ञानं संन्यास-लक्षणम्’ इति च ।

इह अपि च अन्ते उक्तम् अर्जुनाय -

‘सर्व-धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज’ इति ।

अभ्युदयार्थः अपि यः प्रवृत्ति-लक्षणे धर्मो वर्णश्रमान्
च उद्दिश्य विहितः स देवादि-स्थान-प्राप्ति-हेतुः अपि सन्
ईश्वरार्पणबुद्धया अनुष्ठीयमानः सत्त्व-शुद्धये भवति फलाभि-
सन्धि-वर्जितः ।

शुद्ध-सत्त्वस्य च ज्ञान-निष्ठा-योग्यता-प्राप्ति द्वारेण
ज्ञानोत्पत्ति-हेतुत्वेन च निःश्रेयस-हेतुत्वम् अपि प्रतिपद्यते ।

तथा च इमम् एव अर्थम् अभिसंधाय वक्ष्यति –
'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि' 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं
त्यक्त्वात्म-शुद्धये' इति ।

इमं द्वि-प्रकारं धर्मं निःश्रेयस-प्रयोजनं परमार्थ-तत्त्वं
च वासुदेवाख्यं परब्रह्म अभिधेय - भूतं विशेषतः -
अभिव्यञ्जयद् विशिष्ट - प्रयोजन - सम्बन्धा - भिधेयवद्
गीताशास्त्रम् ।

यतः तदर्थे विज्ञाते समस्त-पुरुषार्थ-सिद्धिः, अतः
तद्-विवरणे यत्नः क्रियते मया ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।
ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् ।
 समन्वयाध्यायः प्रथमः

युष्मदस्मत्-प्रत्ययगोचरयोर्-विषयविषयिणोस्-तमः
 प्रकाशवद्-विरुद्धस्वभावयो-रितरेतर-भावानुपपत्तौ सिद्धायां,
 तद्वर्माणामपि सुतरा-मितरेतर-भावानुपपत्तिः, इत्यतोऽस्मत्-
 प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्-प्रत्ययगोचरस्य
 विषयस्य तद्वर्माणां चाध्यासः, तद्विपर्ययेण विषयिणस्-
 तद्वर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् ।
 तथाप्यन्यो-न्यस्मिन्-नन्योन्यात्मकता-मन्योन्य-धर्माश्चा-
 ध्यस्ये-तरेतराविवेकेन, अत्यन्तविविक्तयोर् धर्मधर्मिणोर्-
 मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते, मिथुनीकृत्य, अहमिदं
 ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं-लोकव्यवहारः ।

आह – कोऽयमध्यासो नामेति ? उच्यते – स्मृतिरूपः
 परत्र पूर्वदृष्टवभासः । तं केचिदन्यत्रान्य-धर्माध्यास इति
 वदन्ति । केचित्तु यत्र यदध्यासस्-तद्विवेकाग्रह-निबन्धनो भ्रम
 इति । अन्ये तु यत्र यदध्यासस्-तस्यैव विपरीतधर्मत्व-
 कल्पना-माचक्षत इति । सर्वथापि त्वन्यस्यान्य-धर्मावभासतां

न व्यभिचरति । तथाच लोकेऽनुभवः — शुक्तिका हि रजतवदवभासते, एकश्चन्द्रः सद्वितीय-वदिति ।

कथं पुनः प्रत्यगात्मन्य-विषयेऽध्यासो विषयतद्ध-
माणाम् ? सर्वे हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तर-मध्यस्यति,
युष्मत्-प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि ।
उच्यते — न तावदय-मेकान्तेना-विषयः, अस्म-त्प्रत्यय-
विषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्म-प्रसिद्धेः । न चायमस्ति
नियमः — पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तर-
मध्यसितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तल-
मलिनता-द्युध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्य-नात्मा-
ध्यासः ।

तमेतमेवं-लक्षण-मध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते ।
तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपा-वधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति
यत्र यदध्यासस्-तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न
संबध्यते । तमेत-मविद्याख्य-मात्मानात्मनो-रितरेतराध्यासं
पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाण-प्रमेय-व्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च
प्रवृत्ताः, सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेध-मोक्ष-पराणि ।
कथं पुनरविद्यावद्-विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि
शास्त्राणि चेति ? उच्यते — देहेन्द्रियादिष्वहं-ममाभिमान-
रहितस्य प्रमातृत्वा-नपुपत्तौ प्रमाण-प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न

हीन्द्रियाण्य-नुपादाय प्रत्यक्षादि व्यवहारः संभवति ।
 न चाधिष्ठान-मन्तरे-णेन्द्रियाणां व्यवहारः संभवति । न
 चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्-व्याप्रियते । न चैतस्मिन्-
 सर्वस्मिन्-नसत्य-सङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्व-मुपपद्यते । न च
 प्रमातृत्व-मन्तरेण प्रमाण प्रवृत्ति-रस्ति । तस्मादविद्यावद्-
 विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति ।
 पश्चादिभिश्च-विशेषात् । यथा हि पश्चादयः शब्दादिभिः
 श्रोत्रादीनां संबन्धे सति शब्दादि-विज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो
 निवर्तन्ते, अनुकूले च प्रवर्तन्ते, यथा दण्डोद्यतकरं पुरुष-
 मभिमुख-मुपलभ्य मां हन्तुमय-मिछ्छतीति पलायितु-
 मारभन्ते, हरिततृण-पूर्णपाणि-मुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखी-
 भवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टी-नाक्रोशतः
 खड्गोद्यतकरान्-बलवत् उपलभ्य ततो निवर्तन्ते,
 तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्तन्ते । अतः समानः पश्चादिभिः पुरुषाणां
 प्रमाण-प्रमेय-व्यवहारः । पश्चादीनां च प्रसिद्धो-
 ऽविवेकपुरःसरः प्रत्यक्षादि व्यवहारः । तत्सामान्यदर्शनाद्-
 व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादि व्यवहारस्तत्कालः समान
 इति निश्चीयते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारीना-
 विदित्वात्मनः परलोक संबन्ध - मधिक्रियते, तथापि न
 वेदान्तवेद्य - मशनायाद्यतीत - मपेत - ब्रह्मक्षत्रादिभेद -

मसंसार्यात्म - तत्त्व-मधिकारेऽपेक्ष्यते, अनुपयोगा-दधिकार-
विरोधाच्च । प्राक्च तथाभूतात्म-विज्ञानात्-प्रवर्तमानं शास्त्र-
मविद्यावद्-विषयत्वं नातिवर्तते । तथाहि - 'ब्राह्मणो यजेत'
इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णश्रम-वयोऽवस्थादि
विशेषाध्यास-माश्रित्य प्रवर्तन्ते । अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्-
बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा
अहमेव विकलः सकलो वेति बाह्यधर्मा-नात्मन्यध्यस्यति,
तथा देहधर्मान्-स्थूलोऽहं, कृशोऽहं, गौरोऽहं, तिष्ठामि,
गच्छामि, लङ्घयामि चेति । तथेन्द्रिय-धर्मान्मूकः, काणः,
क्लीबः, बधिरः, अन्धोऽहमिति । तथाऽन्तःकरणधर्मान्-
कामसंकल्पविचिकित्सा-ऽध्यवसायादीन् । एवमहं-प्रत्ययिन-
मशेष-स्वप्रचार-साक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य, तं च
प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्यये-णान्तः करणादिष्व-
ध्यस्यति । एवमयमनादि-रनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्या-
प्रत्ययरूपः कर्तुत्व-भोक्तृत्व-प्रवर्तकः सर्वलोक-प्रत्यक्षः ।
अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्या-प्रतिपत्तये सर्वे
वेदान्ता आरभ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां, तथा
वयमस्यां शारीरक मीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः ।

॥ इत्यध्यासभाष्यम् ॥

उपदेशपञ्चकम्

वेदो नित्यमधीयतां तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयतां
 तेनेशस्य विधीयतामपचितिः काम्ये मतिस्त्यज्यताम् ।
 पापौघः परिधूयतां भवसुखे दोषोऽनुसंधीयतां
 आत्मेच्छा व्यवसीयतां निजगृहात्तूर्ण विनिर्गम्यताम् ॥1॥

 सङ्घः सत्सु विधीयतां भगवतो भक्तिर्द्वाऽऽधीयतां
 शान्त्यादिः परिचीयतां हृदतरं कर्माशु संत्यज्यताम् ।
 सद्विद्वानुपसर्प्यतां प्रतिदिनं तत्पादुके सेव्यतां
 ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ण्यताम् ॥2॥

 वाक्यार्थश्च विचार्यतां श्रुतिशिरःपक्षः समाश्रीयतां
 दुस्तर्कात्सुविरम्यतां श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसंधीयताम् ।
 ब्रह्मास्मीति विभाव्यतां अहरहर्गर्वः परित्यज्यताम् ।
 देहेऽहंमतिरुज्ज्यतां बुधजनैर्वादः परित्यज्यताम् ॥3॥

 क्षुद्र्याधिश्च चिकित्स्यतां प्रतिदिनं भिक्षौषधं भुज्यतां
 स्वाद्वन्नं न तु याच्यतां विधिवशात् प्राप्तेन संतुष्यताम् ।
 शीतोष्णादि विषहृतां न तु वृथा वाक्यं समुच्चार्यताम्
 औदासीन्यमभीप् स्यतां जनकृपानैष्टुर्यमुत्सृज्यताम् ॥4॥

एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां
 पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्बाधितं दृश्यताम् ।
 प्राककर्म प्रविलाप्यतां चितिबलान्नाप्युत्तरैः शिलष्यतां
 प्रारब्धं त्विह भुज्यतां अथ परब्रह्मात्मना स्थीयताम् ॥5॥

यः श्लोकपञ्चकमिदं पठते मनुष्यः
 सञ्चिन्तयत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ।
 तस्याशु संसृतिदवानलतीव्रघोर-
 तापः प्रशान्तिमुपयाति चितिप्रसादात् ॥6॥

॥ श्रीमच्छंकराचार्यविरचितम् उपदेशपंचकं संपूर्णम् ॥

श्री वेदव्यास स्तुतिः

व्यासं वशिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।

पराशरसुतं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥1॥

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।

अभलालोचनः शंभुः भगवान् बादरायणः ॥2॥

सर्वज्ञाय नमस्तस्मै व्यासाय प्रभविष्णवे ।

योकरोदद्भुतं काव्यं सारं विश्वस्य भारतम् ॥3॥

सर्ववेदान्ततत्त्वार्थ - परिज्ञानवतां वरम् ।

व्यासं स्मरामि संसार-समुद्र-तरणप्लवम् ॥4॥

वन्दे सत्यवती-पुत्रं मुद्रांचितकरांबुजम् ।

वेदोदधेः परंपारं वाशिष्ठं गुरुणां गुरुम् ॥5॥

वेदपद्मनिकरस्य भास्करं देवदेव-सदृशं घृणानिधिम् ।

शोकमोहविषरोगभेषजं व्यासमिष्टफलदं गुरुं नुमः ॥6॥

गुरुस्तुतिः

न सुखं वेदशास्त्रेषु न सुखं मन्त्रयन्त्रके ।

गुरोः प्रसादादन्यत्र सुखं नास्ति महीतले ॥१॥

कृपासागर सर्वेषां हितप्रद नमोस्तु ते ।

नमोऽविज्ञातदोषाय नमो ज्ञानगुणाय ते ॥२॥

मातृभूताय मत्यनां सारभूताय ते नमः ।

धर्मिष्ठाय नमस्तुभ्यं ब्रह्मनिष्ठाय ते नमः ।

सर्वशास्त्र-सुमनसां सूत्रभूताय ते नमः ।

अस्माकं भववृक्षस्य कुठाराय नमोस्तु ते ॥४॥

त्वं पिता त्वं च मे माता त्वं बन्धुस्त्वं च देवता ।

संसारप्रीतिभंगाय तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥५॥

अस्माकं गुरवे साक्षान् नमः स्वात्मप्रदायिने ।

नमो नमो नमस्तुभ्यं पुनर्भूयो नमो नमः ॥६॥

श्री गुरुसपर्या स्तुतिः

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटियुगधारिणे नमः ॥1॥

नमः कमल नाभाय नमस्ते जलशायिने ।
नमस्ते केशवानन्त वासुदेव नमोस्तुते ॥2॥

वासनात् वासुदेवस्य वासितं भुवनत्रयम् ।
सर्वभूतनिवासोसि वासुदेव नमोस्तुते ॥3॥

शंकर शंकराचार्य केशवं बादरायणम् ।
सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥4॥

ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने ।
व्योमवद्व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥5॥

ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्ति
द्वन्द्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥6॥

नारायणं पद्मभवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च
 व्यासं शुक्रं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ।
 श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम्
 तं तोटकं वार्तिककारमन्यान् अस्मद् गुरुन्संततमानतोऽस्मि ॥7॥

श्री गुरुपादुकापञ्चकम्

ॐ नमो गुरुभ्यो गुरुपादुकाभ्यो
 नमः परेभ्यः परपादुकाभ्यः ।
 आचार्य - सिद्धेश्वर - पादुकाभ्यो
 नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्यः ॥१॥

ऐंकार - हींकार - रहस्ययुक्त -
 श्रींकार - गूढार्थ - महाविभूत्या ।
 ओंकार - मर्म - प्रतिपादिनीभ्यां
 नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥२॥

होत्राग्नि - होत्राग्नि - हविष्य-होतृ
 होमादि - सर्वाकृति - भासमानम् ।
 यद्ब्रह्म तत्बोधवितारिणीभ्यां
 नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥३॥

कामादिसर्पव्रजगारुडाभ्यां
 विवेकवैराग्यनिधिप्रदाभ्याम् ।
 बोधप्रदाभ्याम् द्रुतमोक्षदाभ्यां
 नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥४॥

अनन्त - संसार - समुद्रतार-
नौकायिताभ्यां स्थिरभक्तिदाभ्याम् ।
जाड्याब्धि - संशोषण - वाडवाभ्यां
नमो नमः श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥5॥

श्री गुरुपादुकास्तोत्रम्

प्रणम्य संविन्-मार्गस्था-नागमज्ञान् महागुरुन् ।

प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि सर्वतन्त्राविरोधतः ॥1॥

प्रमाददोषजमल-प्रविलापनकारणम् ।

प्रायश्चित्तं परं सत्यं श्रीगुरोः पादुकास्मृतिः ॥2॥

यस्य श्रीपादरजसा रञ्जते मस्तके शिवः ।

रमते सह पार्वत्या तस्य श्रीपादुकास्मृतिः ॥3॥

यस्मै सर्वस्वमात्मान - मप्येकवृत्तिभक्तिः ।

समर्पयति सच्छिष्यस्तस्य श्रीपादुकास्मृतिः ॥4॥

यस्य पादतले सिद्धाः पादाग्रे कुलपर्वताः ।

गुल्फौ नक्षत्रवृन्दानि तस्य श्रीपादुकास्मृतिः ॥5॥

आधारे परमा शक्तिर्-नाभिचक्रे हृदाजयोः ।

योगिनीनां चतुःषष्ठि-स्तस्य श्रीपादुकास्मृतिः ॥6॥

शुक्लरक्तपद्मन्दुं मस्तके यस्य राजते ।

शांभवं तु तयोर्मध्ये तस्य श्रीपादुकास्मृतिः ॥7॥

अन्यत्सर्वं सप्रपञ्चं निष्प्रपञ्चा गुरोः स्मृतिः ।
तस्माच्छ्रीपादुकाध्यानं सर्वपापनिकृत्तनम् ॥8॥

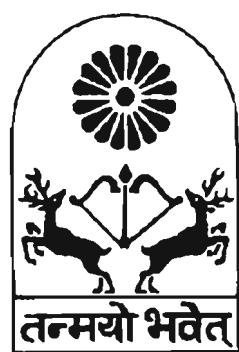
पालनादूरितच्छेदात् कामितार्थ-प्रपूरणात् ।
पादुका-मन्त्रशब्दार्थं विमृशन् मूर्ध्नि पूजयेत् ॥9॥

श्री गुरोः पादुकास्तोत्रं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
नश्यन्ति सर्वपापानि वह्निं तूलराशिवत् ॥10॥

काशीक्षेत्रं निवासस्तव चरणजलं जाह्नवी श्रीगुरो नः
साक्षाद् विश्वेश्वरो नस्तव वचनतया तारकब्रह्मबोधे ।
त्वच्छ्रीपादाङ्किताभूरिह भवति गयास्त्वत् प्रसंगः प्रयागः
त्वत्तोन्यत् तीर्थदेवः क्वचिदपि च वयं न प्रतीमः पृथिव्याम् ॥11॥

(श्रीवामकेश्वर तन्त्रान्तर्गतं श्री गुरुपादुकास्तोत्रं संक्षिप्तम्)

तन्मयो भवेत्

परमहंस परिवारजकाचार्य
परम पूज्य स्वामी श्री ईश्वरानन्द गिरि

सनातन धर्मावलम्बि अध्यात्म साधकों के लिये शास्त्रों ने नित्य स्वाध्याय का विधान किया है । विशेष करके श्री गुरुपूर्णिमा, क्रषि-पंचमी आदि पर्वों में, चाहे प्रतीकात्मरूप से क्यों न हो, शास्त्र पाठ अनिवार्य होता है । इस नियम के पालनार्थ, संविदाचार्यों की परिपाठी का अनुकरण करते हुए, संक्षिप्त स्वाध्याय सामग्री इस प्रकाशन में संकलित है ।

संवित् साधकों के लिये अत्यन्त उपादेय व लाभप्रद ।

स्वाध्यायोऽध्येतव्यः
स्वाध्यायान् मा प्रमदः ।

नित्य स्वाध्याय करना चाहिये ।
स्वाध्याय में प्रमाद न हो ।